

ISSN 0138-0567

WYDZIAŁ POLONISTYKI UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

**PRACE
FILOLOGICZNE**

**ROCZNIK WYDZIAŁU POLONISTYKI
UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
POŚWIĘCONY JĘZYKOZNAWSTWU**

TOM LXVIII (2016)

WARSZAWA 2016

Redaktor naczelny

prof. dr hab. Halina Karaś

Komitet redakcyjny

dr Monika Kresa (sekretarz), dr Jerzy Molas, prof. dr hab. Krystyna Waszakowa,
dr Izabela Winiarska-Górska, dr hab. Zofia Zaron, prof. UW

Rada Redakcyjna

prof. dr hab. Jurij Apresjan (Rosja, Moskwa), prof. dr hab. Andrzej Bogusławski (Polska, Warszawa), prof. dr hab. František Čermák (Czechy, Praga), prof. dr hab. Stanisław Dubisz (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Marina Głowinska (Rosja, Moskwa), prof. dr hab. Władysław Kupiszewski (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Jadwiga Puzynina (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Janusz Siatkowski (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Zuzanna Topolińska (Macedonia, Skopje), prof. dr hab. Anna Wierzbicka (Australia, Canberra)

Redaktorzy naukowci tomu

dr Monika Kresa, dr Ewelina Kwapien

Recenzenci

prof. dr hab. Stanisław Borawski (Zielona Góra, Polska), prof. dr hab. Maciej Grochowski (Toruń, Polska),
dr hab. Ryszard Gubrynowicz, prof. PJATK (Warszawa, Polska), dr hab. Irena Jaros, prof. UŁ (Łódź, Polska),
prof. dr hab. Irena Maryniakowa (Warszawa, Polska), prof. dr hab. Bogusław Nowowiejski (Białystok,
Polska), prof. dr hab. Mikołaj Olszewski (Warszawa, Polska), prof. dr hab. Anna Pajdzińska (Lublin, Polska),
prof. dr hab. Anna Piotrowicz (Poznań, Polska), prof. dr hab. Anna Zielińska (Warszawa, Polska)

Redakcja językowa

mgr Renata Falkowska (język polski), mgr Zbigniew Szymański (język angielski)

Korekta

Zespół

Adres redakcji

Instytut Języka Polskiego, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Warszawski, Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927
Warszawa, e-mail: PRACEFILOLOGICZNE@uw.edu.pl, www.pracefilologiczne.uw.edu.pl,
+48 22 55 20 379.

Osoba do kontaktu: dr Monika Kresa.

Czasopismo zarejestrowane w European Reference Index for the Humanities (ERIH)

© Copyright by Instytut Języka Polskiego, Wydział Polonistyki UW

ISSN 0138-0567

Tom opublikowany w wersji pierwotnej.

Wydanie publikacji sfinansowane przez Uniwersytet Warszawski,
Wydział Polonistyki UW, Instytut Języka Polskiego UW.

Nakład: 300 egz.

Realizacja wydawnicza:

BEL Studio Sp. z o.o., ul. Powstańców Śl. 67b, 01-355 Warszawa

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	9
DOROTA ADAMIEC, RENATA BRONIKOWSKA Wybór formy hasłowej jako problem opisu w <i>Elektronicznym słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku</i> (na tle tradycji leksykograficznej)	13
JOANNA BILIŃSKA Dialekty i języki obce w <i>Słowniku języka polskiego</i> Samuela Bogumiła Lindego – zestawienie na podstawie wydania drugiego	27
HANNA BURKHARDT, ALINA JURASZ O ekwiwalencji porównań frazematycznych na przykładzie języka niemieckiego i języka polskiego	43
GABRIELA DZIAMSKA-LENART O początkach polskiej frazeologii. Porównanie czterech wydań pierwszego polskiego słownika frazeologicznego	57
JUSTYNA GARCZYŃSKA Różnice pokoleniowe i regionalne w wymowie samogłosek <i>i</i> oraz <i>y</i> na Mazowszu bliższym i Kurpiach	81
SWIETŁANA GAŚ Kilka uwag o doborze tekstów źródłowych do tworzenia <i>Polsko-rosyjskiego słownika leksyki dyplomatycznej</i>	101
RAFAŁ L. GÓRSKI Jeszcze raz o produktywności formantów przymiotnikowych	111
MAŁGORZATA GUŁAWSKA-GAWKOWSKA Podejście onomazjologiczne w dwujęzycznym słowniku frazeologicznym dla tłumaczy	129
CELINA HELIASZ-NOWOSIELSKA <i>Grzecznie inaczej</i> . Wyrażenia ironiczne o kształcie form grzecznościowych	141
MARIOLA JAKUBOWICZ Kulisy powstawania <i>Słownika prasłowiańskiego</i>	161
MONIKA KRESA Polszczyzna kresowa w filmie – analiza języka bohaterów <i>Samych swoich</i> (fonetyka, fleksja, składnia)	167
BEATA KURYŁOWICZ Przysłowia w <i>Nowym dykjonarzu</i> Michała Abrahama Trotza	183
EWELINA KWAPIEŃ Czasowniki wychodzące z użycia w dobie nowopolskiej w świetle wybranych źródeł leksykograficznych	195

JADWIGA LINDE-USIEKNIEWICZ, PAWEŁ RUTKOWSKI, MAŁGORZATA CZAJKOWSKA-KISIL, JOANNA ŁACHETA Między leksykografią opisową a przekładową: Słownik polskiego języka migowego (PJM)	225
ANETTA LUTO-KAMIŃSKA Leksykografia historyczna a kompetencja językowa leksykografa	245
MAREK ŁUKASIK Struktura dwu- i wielojęzycznych słowników terminologicznych wydanych w Polsce po 1945 roku (na przykładzie słowników z angielskim i polskim)	261
AGNIESZKA MACIĄG-FIEDLER Definiowanie terminów astronomicznych w <i>Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce</i>	283
DOROTA MALINA Wyznaczniki punktu widzenia w tłumaczeniu literatury dziecięcej	291
BŁAŻEJ OSOWSKI <i>Alias</i> i <i>czyli</i> jako przedmiot zainteresowania dialektologa historycznego	307
MIROSŁAWA PODHAJECKA Szkic z dziejów leksykografii dwujęzycznej: Paweł Sobolewski i jego <i>Słownik angielsko-polski...</i> (1840)	323
LIDIA PRZYMUSZAŁA Miejsce frazeologii w słownikach gwarowych	345
ANNA SUCHODOLSKA (HANNA SUKHADOLSKAYA) Cechy polskich, rosyjskich i angielskich profesjolektów i socjolektów medycznych na podstawie badań ankietowych	357
KONRAD KAZIMIERZ SZAMRYK Regionalizmy fonetyczne w <i>Słowniku polsko-łacińsko-łotewskim</i> Jana Kurmina. Wokalizm	375
JADWIGA WANIAKOWA Nazwy roślin w <i>Słowniku prasłowiańskim</i>	387
JOANNA ZAUCHA Dialogiczne jednostki autorytatywne	395

CONTENTS

From the Editors	9
DOROTA ADAMIEC, RENATA BRONIKOWSKA Choosing the Headword as a Description Problem in the <i>Electronic Dictionary of Polish Language of the 17th and 18th Century</i> (Compared to Lexicographic Tradition)	13
JOANNA BILIŃSKA Multilingualism of Linde's Dictionary of Polish (Second Edition)	27
HANNA BURKHARDT, ALINA JURASZ Equivalence Between Phrasematic Similes in German and Polish	43
GABRIELA DZIAMSKA-LENART About the Beginnings of Polish Phraseology. The Comparison of Four Editions of the First Polish Phraseological Dictionary	57
JUSTYNA GARCZYŃSKA The Pronunciation of Vowels <i>i</i> and <i>y</i> in Mazowsze Bliższe and Kurpie Dialect	81
SWIETLANA GAŚ Some Remarks on Selecting the Vocabulary Resources Used to Make the Polish-Russian Dictionary of Diplomacy	101
RAFAŁ L. GÓRSKI On the Productivity of Polish Adjectival Suffixes – Revisited	111
MAŁGORZATA GUŁAWSKA-GAWKOWSKA Onomasiological Approach to Phraseological Material in Bilingual Phraseological Dictionaries for Translators	129
CELINA HELIASZ-NOWOSIELSKA Politely – With Tongue in Cheek. Ironic Expressions in the Shape of Politeness Forms	141
MARIOLA JAKUBOWICZ The Making of the <i>Słownik prasłowiański</i>	161
MONIKA KRESA Polish of South-Eastern Borderlands in the Cinema – Analysis of the Language Used by the Characters in <i>Sami swoi</i> (Phonetics, Inflection, Syntax)	167
BEATA KURYŁOWICZ Proverbs in <i>Nowy dykcjonarz</i> by Michał Abraham Trotz	183
EWELINA KWAPIEŃ Verbs Going out of Use in the New Polish Period, in Light of Selected Lexicographic Sources	195

JADWIGA LINDE-USIEKNIEWICZ, PAWEŁ RUTKOWSKI, MAŁGORZATA CZAJKOWSKA-KISIL, JOANNA ŁACHETA	
Between Monolingual and Bilingual Lexicography: the Dictionary Of Polish Sign Language (PJM)	225
ANETTA LUTO-KAMIŃSKA	
Historical Lexicography and Lexicographer's Linguistic Competence	245
MAREK ŁUKASIK	
Structure of Bi- and Multilingual Terminological Dictionaries Published in Poland After 1945 (as Exemplified by Dictionaries with Polish and English)	261
AGNIESZKA MACIĄG-FIEDLER	
Definitions of the Astronomical Terms in the <i>Dictionary of the Medieval Latin</i> from Polish Sources	283
DOROTA MALINA	
Point of View Indicators in Children's Literature Translation	291
BŁAŻEJ OSOWSKI	
<i>Alias</i> and <i>Czyli</i> as Focus of Historical Dialectologist Attention	307
MIROŚŁAWA PODHAJECKA	
From the History of Bilingual Lexicography: Paweł Sobolewski and His <i>Słownik angielsko-polski...</i> (1840)	323
LIDIA PRZYMUSZAŁA	
The Emplacement of Phraseology in Dialectal Dictionaries	345
ANNA SUCHODOLSKA (HANNA SUKHADOLSKAYA)	
The Characteristics of Polish, English and Russian Medical Sociolects and Professolects on the Basis of the Questionnaire Analysis Results	357
KONRAD KAZIMIERZ SZAMRYK	
Phonetic Regionalisms in Jan Kurmin's <i>Polish-Latin-Latvian Dictionary. Vowels</i>	375
JADWIGA WANIAKOWA	
Plant Names in the <i>Słownik prasłowiański</i>	387
JOANNA ZAUCHA	
The Authoritative Units of Language as Dialogical Directives	395

KONRAD KAZIMIERZ SZAMRYK
Instytut Filologii Polskiej
Uniwersytet w Białymstoku
15-420 Białystok
e-mail: konrad.szamryk@wp.pl
tel. 85 745 74 74

REGIONALIZMY FONETYCZNE
W SŁOWNIKU POLSKO-ŁACIŃSKO-ŁOTEWSKIM
JANA KURMINA. WOKALIZM

SŁOWA KLUCZOWE: polszczyzna kresowa, słowniki przekładowe, leksykografia XIX wieku, fonetyka

KEY WORDS: Polish language of the Eastern Borderland, dictionaries, lexicography of XIX century, phonetic

Teksty metajęzykowe jako materiał do badań fonetyki

W badaniach nad fonetyką polszczyzny minionych wieków historycy języka coraz częściej wykorzystują różnego rodzaju teksty metajęzykowe, takie jak gramatyki, poradniki językowe czy słowniki. Wydawnictwa poprawnościowe i słowniki stanowią bowiem niezwykle cenne źródło wiedzy o polszczyźnie historycznej oraz jej regionalnych odmianach. Zainteresowanie badaczy tego typu materiałami dotyczy w dużej mierze polszczyzny kresowej XIX i pierwszej połowy XX stulecia. I tak na przykład Sawaniewska-Mochowa opisała fonetyczne cechy regionalne XIX-wiecznej polszczyzny północnokresowej na podstawie *Podręcznika czystej polszczyzny dla Litwinów i petersburszczan* Jana Karłowicza (1986). Analizy językoznawczej doczekały się też poradniki Aleksandra Walickiego i Aleksandra Łętowskiego (Nowowiejski 1997), a także dwie XIX-wieczne gramatyki z Litwy (Karaś, Kolis 1994; Karaś 2000a, 2000b).

Jako materiał do badań – między innymi nad polszczyznę kresową – wykorzystywane są także słowniki przekładowe, często sporządzane przez dwu- lub trójjęzycznych autorów. I chociaż takie leksykony stanowią przede wszystkim ciekawe i bogate źródło do studiów leksykalnych (Sawaniewska-Mochowa 2013, s. 333), to jednak badania pokazują, że mogą one służyć również jako wystarczająca podstawa materiałowa do odtworzenia płaszczyzny fonetycznej języka Kresów (Sawaniewska-Mochowa 1995, s. 198–200; Mędelska 1997; Kilar 2010).

Słownik polsko-łacińsko-łotewski Jana Kurmina

Wydany nakładem drukarni Zymelowicza w Wilnie w 1858 roku *Słownik polsko-łacińsko-łotewski* jest właściwie nieznany na polskim gruncie badawczym. Nie wspominają o nim monografie poświęcone leksykografii polskiej (Urbańczyk 1964, Żmigrodzki 2005), a nawet szczegółowe opracowania leksykografii polsko-łotewskiej, choć dotyczące wcześniejszego okresu (Gruszczyński 2000). *Słownik polsko-łacińsko-łotewski* odnotowany został jednak przez Estreichera¹ w *Bibliografii słowników polskich* (Grzegorzczak 1967, s. 99) oraz w notatce Kolbuszewskiego *Polonica łotewskie* (1963, s. 166–167).

O autorze tego słownika wiemy stosunkowo niewiele. Jan Kurmin urodził się w 1795 roku w Wilkomierzu na Litwie, a zmarł w 1860 roku w Krasławiu na Łotwie. Był litewskim księdzem katolickim. W latach 1815–1820 uczęszczał do krasławskiego seminarium duchownego. Święcenia kapłańskie przyjął w 1821 roku. Następnie pracował jako kapłan w niewielkich łotewskich miejscowościach: Puša, Auleja, Skaista, Vārkava, a od 1852 roku – w Krasławiu. Oprócz słownika jest współautorem wydanych po łotewsku w Wilnie homilii i kazań².

Leksykon w układzie alfabetycznym liczy około 13 000 haseł (282 strony). Wzorowany był na pracach wcześniejszych – *Dictionarium polono-latino-lotavicum*

Por.: <http://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/indeks/849.html>.

Por.: <http://lgdb.lnb.lv/index/person/915/> [dostęp 26.08.2014]. W 1858 r. w Wilnie ukazała się praca po łągalsku *Homilia, jej głošenje lub nauka, co oznacza i jakie korzyści przynosi każde słowo w modlitwach do Boga „Ojczy nasz” oraz „Zdrowaś” do świętego anioła* (Homileja, tys izpletszona, aba mociba, kū zieymoy un kāydus atnas pazytkus ik wīns sievkurs words lyugszonas Diwa "Taws muyusu" un pasveycinoszonas engeļa "Sveycinota"), a w 1859 r., również w Wilnie, został wydany zbiór kazań *Nowe nauki na objaśnianie prostym ludziom wiary świętej i dla łatwiejszego nauczania dusz: słowa z ewangelii (Jaunas mocibas uz abskaydrynoszonas laužu sprostū ab ticeybu swatu un irodumim i diel wiglokas pawuyuczizonas pidareygi diel poszu mocitoju bazneicas swatas : kotras war byut sludinotas ab pesteyszonu dwesieli uz pažitka : wordy nu evangeliuma)*. Informacje o homilii i kazaniach oraz ich tłumaczenia na język polski pochodzą z pracy magisterskiej Pałašy *Leksykografija polsko-łotewska, łotewsko-polska 1683–1939 – wybrane zagadnienia*.

Georga Elgera z 1683 roku oraz na piątym wydaniu słownika polsko-łacińsko-łotewskiego *Dictionarium trium linguarum* Konstantego Szyrwiada z 1713 roku, po raz pierwszy wydane w 1629 r. (Kolbuszewski 1963, s. 166–167). Blisko dwa lata przed publikacją – 27 listopada 1856 roku – słownik został pozytywnie zaopiniowany przez cenzora Pawła Kukolnika i tym samym mógł zostać skierowany do druku.

Dzieło Jana Kurmina miało przede wszystkim charakter użytkowy. Być może z tego też względu mniejszy nacisk położono w nim na drobiazgowo i rzetelne opracowanie leksykograficzne³. W słowniku nie tylko brak jakiegokolwiek przedmowy, zakończenia, kwalifikatorów i odsyłaczy, ale też układ alfabetyczny jest niekonsekwentny. Zdarza się, że leksemy prezentowane są z naruszeniem makrostruktury pracy (np. kolejno podawane są hasła: *miałki, miętki, mianowicie, mianowany, mianowicie; kozielek, kozik, kozienogi*). W artykułach hasłowych nie znajdujemy żadnej informacji gramatycznej, choć przy niektórych czasownikach podana została rekcja (np. *ćwiczę kogo, kończę co*). Ilustracja materiałowa w postaci konstrukcji składniowych i charakterystycznych połączeń leksykalnych przywoływana jest w formie oddzielnych artykułów hasłowych, dlatego w słowniku osobne hasła stanowią na przykład: *jadę, jadę na koniu, jadę na wozie, jadę w łodzi; marszałek, marszałek korony, marszałek nadworny, marszałek pogrzebny, marszałek tańczony, marszałek weselny, biesiadny*. Taki sposób opracowania słownictwa sprawił, że *de facto* leksykon Jana Kurmina jest o wiele uboższy pod względem leksykalnym, niż może na to wskazywać pierwotnie jego objętość czy liczba haseł.

Słownik Kurmina, podobnie jak wcześniejsze słowniki polsko-łotewskie (Kolbuszewski 1977, s. 172), miał przede wszystkim praktyczne znaczenie – służył misjonarzom w czasie pracy duszpasterskiej z miejscową ludnością na obszarze języka łotewskiego lub łatgalskiego. I choć może z punktu widzenia polskiej leksykografii nie jest pracą przełomową i znaczącą, to stanowi ważny element w dziejach leksykografii łotewskiej. Przez wiele lat – aż do wydania słownika polsko-łotewskiego Jana Karigera⁴ – dzieło księdza Kurmina uchodziło bowiem za pierwszy słownik języka łatgalskiego (Kolbuszewski 1977, s. 83). Opisywany leksykon warto więc włączyć również w obszar badań polskiej leksykografii, zwłaszcza że nie doczekał się on opisu polskiej części językowej (zob. Leikuma 2009⁵). Lukę tę, przynajmniej w pewnym zakresie, stara się wypełnić niniejszy artykuł.

³ Do najważniejszych usterek można zaliczyć chociażby opuszczenie w leksykonie wyrazów na literę Ę lub nieobecność haseł zaliczanych do słownictwa podstawowego, a więc leksyki wspólnej różnym odmianom polszczyzny (brak na przykład w słowniku hasła *noga*).

⁴ *Lexicon Lothavicum* (oryginał) powstał na początku XVIII w., ale zachowana obecnie kopia sporządzona została najprawdopodobniej około 1764 r. przez J. Karigera (Kolbuszewski 1977, s. 172). Pracę odkrytą przez D. Zemzare w 1977 r. wydał Kolbuszewski.

⁵ Streszczenie badań Leikuma w języku polskim przedstawiła Pałaša (2014).

Regionalizm

Przez pojęcie regionalizmu fonetycznego rozumiem taką cechę wymowy, która pojawia się w mowie warstw wykształconych, ale ma ograniczony zasięg do części danego obszaru języka narodowego (EWJP). Mieścić się tu będą różne cechy nadające osobliwy charakter odmianie regionalnej, w tym archaiczna wymowa, wpływy obce i rozmaite, ograniczone zasięgiem terytorialnym innowacje językowe, w tym wypadku właściwe XIX-wiecznym Kresom północno-wschodnim.

Wnioskowanie z pisowni o zjawiskach fonetycznych jest działaniem niełatwym. Często bowiem nie mamy pewności, czy dany element graficzny jest tylko literówką i wynika z niedbałości piszącego lub niedokładnej czcionki, czy jest właśnie elementem świadczącym o sposobie mówienia. Jednak w wypadku ekscerpowania słowoform z leksykonów lub słowników pewną podpowiedzią może być weryfikacja materiału o kolejne wyrazy z tej samej rodziny, które – przy zastosowaniu układu alfabetycznego (przy motywacji sufiksalnej) – w słowniku znajdują się w swoim bezpośrednim lub bliskim sąsiedztwie.

Na potrzeby niniejszego artykułu wyekscerpowałem ze słownika Kurmina takie słowoformy, które odbiegają od normy współczesnej języka polskiego, a swoją postacią graficzną dają podstawy do orzekania o zjawiskach fonetycznych. Następnie materiał ograniczyłem do tych wyrazów, które nie są notowane w SWil. Jeśli jednak w słowniku Kurmina, oprócz form regionalnych, pojawiły się także zgodne z XIX-wieczną lub współczesną normą języka formy ogólnopolskie, podaję taki wariant w nawiasie. W celu weryfikacji lub potwierdzenia cech regionalnych badany materiał zestawiam również z opracowaniami poświęconymi językowi polskiemu XIX wieku (w tym słownikami) oraz artykułami i monografiami traktującymi o ówczesnej polszczyźnie północnokresowej.

Występowanie o zamiast ó

Inny niż w polszczyźnie ogólnej rozkład *o* : *ó* był jedną z bardziej charakterystycznych cech XIX-wiecznej polszczyzny północno-wschodniej. Należy jednak pamiętać, że również w polszczyźnie ogólnej XIX wieku repartycja *o* : *ó* prezentowała się nieco inaczej niż współcześnie (Bajerowa 1986, s. 71–75).

W SKurm licznie zaświadczone zostały formy rzeczowników męskich z *o* w śródgłosie, choć SWil podaje ich odpowiedniki z *ó*, np.: *brod* 10⁶, *chłod* 14, *chod* 14, *chor* 54, *dochod* 23, *dozor* 25, *głod* 36, *głog* 33, *gnoj* 34, *grod* 36, *kościół* 55,

⁶ Analizowany materiał stanowią zarówno formy hasłowe, jak i wyrazy wynotowane z artykułów hasłowych. Zamieszczone po przykładach liczby oznaczają numery stron w SKurm.

krolik 59, kraj 59, miód 57, mól 81, mroz 82, mózg 82, napój 89, naród 89, nawóz 92, noż 106, oboz 109, obwód 111, odłóg 114, odwoz 118, ogród 120, płód 141, pobór 143, pokój 151, prog 164, rosół 182, rozpor 183, sokoł 201, wzór 255. Zgodzić się tu należy z Sawaniewską-Mochową, że występowanie *o* w przytoczonych wyrazach można tłumaczyć raczej tendencją do wewnątrzsystemowych wyrównań morfologicznych (1986, s. 45–56). Wydaje się, że takie wyjaśnienie trzeba odnieść także do rzeczowników żeńskich, takich jak: *sol 201, ostrow 127*; form deminutywnych: *kołko 52, komórka 52, kozka 57, krowka 59, podnożek 147, pszczołka 176* oraz innych rzeczowników, jak np. *cudotworca 18, przestwor 170, przewóz 171, rybołów 189.*

W polszczyźnie XIX wieku *ó* ustaliło się ponadto w wyrazach *okrócenie, przepiórka* (SWil), choć SKurm notuje tylko warianty z *o*: *okrocenie 121, przepiórka 196.* W SWil formy oboczne z *o* i *ó* zanotowano m.in. dla wyrazów *dowód/dowód, odpor/odpór, wzór/wzór*, które w SKurm podawane są tylko z *o*.

Przykłady występowania *o* zamiast *ó* są dość dobrze znane polszczyźnie kresowej XIX wieku, na co zwracali uwagę liczni językoznawcy (zob. Bajerowa 1986, s. 82–85; Sawaniewska-Mochowa 1986, s. 44–47; Kurzowa 1993, s. 223–225; Karaś, Kolis 1994, s. 149; Mędelska 1997, s. 35; Karaś 2000a, s. 3; Szpiczakowska 2001, s. 34–46).

Występowanie *ó* zamiast *o*

W SKurm znajdziemy też, nienotowane w SWil, formy z *ó* zamiast ogólnopolskiego *o*, np.: *coś 18, dozórca 25, kokósz 51, naśladowca 90, niedójrzała 30* (obok: *niedojrzałość 94, niedojrzały 94*), *niedojrzę 94, osóbnó 127, osóbnóść 127, osóbný 127, probóstwo 164, prześladowca 170, przewrótnie 171, przewrótný wóz 171, przewrótný 171, smródliwie 201, sóbota 201.*

Niektóre z przytoczonych form wymagają dodatkowego objaśnienia. I tak na przykład *coś*⁷ i *kokósz* można tłumaczyć tendencją do artykulacji *ó* przed wygószonym *-ś* lub *-ż* (wymawiane jako *sz*) – (Bajerowa 1986, s. 80). Z kolei formę *dozórca* Turska wyjaśnia jako wyrównanie do pokrewnej kategorii gramatycznej zachowującej *ó*, np. *(s)twórca*⁸ (1930, s. 220). *Dójrzyć* notuje też Kurzowa (1993, s. 224), choć nie uzasadnia pochodzenia tej formy. Z kolei Sawaniewska-Mochowa, za sugestią

⁷ Ciekawe spostrzeżenia dotyczące form *coś, ktoś* czyni Handke na podstawie korespondencji E. Orzeszkowej. Badaczka zauważa, że Orzeszkowa posługuje się formami *coś, ktoś* oraz *coś, ktoś*, ale w listach o charakterze oficjalnym prawie zupełnie brak form z *ó* (1986, s. 112). Warianty *coś* i *któs*, na rzecz ich ogólnopolskich odpowiedników, usuwano również z rękopisów *Jermoły* (wyd. 1855) I. Kraszewskiego (Pihan 1979, s. 114).

⁸ W SKurm są hasła: *twórca 222* oraz *cudotworca 18*. Brak natomiast hasła *stwórca*, ponieważ notowana jest formacja starsza – *stworzyciel*.

Karłowicza, wtórne *o* pochylone w tym wyrazie tłumaczy analogią do form *ujrzyć* (1986, s. 47). Wówczas formy *niedójrzała*, *niedójrzę* można by objaśniać jako wyrównanie do kresowego *dójrzyć*. Szpiczakowska natomiast, która czasownik *dójrzyć* (obok: *dojrzyć*) notuje też u A. Mickiewicza, jako dodatkowy czynnik sprzyjający realizacji *ó* podaje sąsiedztwo *j* (2001, s. 52). Badaczka jednak wyraźnie opowiada się za ogólnopolską w XIX wieku interpretacją formy *dójrzyć* (2001, s. 51), którą za Bajerową tłumaczy jako wynik pojawiania się *ó* w morfemach *do-* i *po-*, choć sama Bajerowa przyznaje, że w XIX wieku *dó-* i *pó-* wykraczające poza zakres dzisiejszy należą do rzadkości (1986, s. 80).

W materiałach przebadanych przez Kurzową zanotowano także przymiotnik *osóbny* (1993, s. 224), od którego utworzono przysłówki *osóbno*⁹ i rzeczownik *osóbność*. Sawaniewska-Mochowa podaje, że w materiale słownikowym *Podręcznika czystej polszczyzny...* zdarzało się występowanie *ó* w sąsiedztwie spółgłoski wargowej (1986, s. 47), więc w SKurm taką właśnie tendencją można tłumaczyć formy *osóbno*, *osóbny* i *osóbność* oraz *sóbota*.

Pisownia i wymowa *dóm* 23, 179 (obok: *dom* 178, 206) stanowiła archaizm fonetyczny – zdaniem badaczy nacechowany dodatnio (Safarewiczowa 1966, s. 177–181). Archaizmem jest również zwężenie *oN > óN* w wyrazie *poziómki* 162 (Trypućko 1969, s. 40).

Refleksy akania

W XIX-wiecznej polszczyźnie wileńskiej akanie było zjawiskiem rozpowszechnionym, choć charakteryzowało głównie język niższych warstw społecznych (Sawaniewska-Mochowa 1986, s. 40). W SKurm refleksy tego procesu pojawiają się głównie w śródgłosie jako *a* na miejscu nieakcentowanego *o* (lub *ó*) lub *e*, np.: *bankiatuję* 8, *bawał* 4, *chramanie* 15, *smalnica* 75, *skawronek* 197, *tluk do maźdzera* 218 ‘moździerz’ (obok: *moździerz* 83).

Forma *bawał* mogła też powstać pod wpływem łac. *bubalus* (znaczenie podane w SKurm jako ekwiwalent łaciński), ale może też pod wpływem brus. *буѣвал*. Formę *skawronek* natomiast notują w północnokresowym materiale z tego okresu również inni badacze (Sawaniewska-Mochowa 1986, s. 42; Kurzowa 1993, s. 229).

Jako hiperpoprawne wobec akania można potraktować zapisy, w których nieakcentowane *a > e*, np.: *alebaster* 1 (SWil: *alabaster*), *krekanie*¹⁰ 58, *krekałą żurawie*

⁹ *Osóbno* i *osóbne* notuje też w swojej pracy Bajerowa, co według badaczki świadczy o możliwym występowaniu w XIX w. form z *ó* (1986, s. 79). Oba przykłady zaczerpnięte zostały jednak z tekstów wydanych w Wilnie, co przemawia za traktowaniem obu form jako północnokresowych regionalizmów.

¹⁰ Być może forma ta powstała również pod wpływem łot. *kērkt* ‘krakać’.

58 lub $a > o$, np.: *bukłok* 12, *cholastra* 13 ‘hałastra’, *nadmiorz* 85 ‘nadmiarz’¹¹. Podobne, choć bardzo rzadkie, przykłady unikania wymowy akającej dostrzeżono również w innych materiałach XIX-wiecznych (Karaś, Kolis 1994, s. 150; Mędel-ska 1997, s. 35; Karaś 2000a, s. 8; Kilar 2000, s. XXVIII).

Wymiana ‘a do ‘e

Wymiana ‘a : ‘e jest dość dobrze udokumentowana przez badaczy XIX-wiecznej polszczyzny północnokresowej (Sawaniewska-Mochowa 1986, s. 53–54; Kurzowa 1993, s. 231; Karaś 2000a, s. 8). Proces ten w SKurm ilustrują następujące wyrazy: *jedło* 41, *kleszkacz* 49, *kolenkowato* 51, *obrzesk* 110, *śniedam* 201, *śniedanie* 201.

Badacze zjawisko wymiany ‘a : ‘e tłumaczą czynnikami akcentuacyjnymi, tj. występowaniem alternacji w sylabie nieakcentowanej¹². W ten sposób można objaśnić formy *kleszkacz*, *kolenkowato*, *śniedanie*. Czasownikowa forma *śniedać*, w której wymiana ‘a : ‘e pojawia się w sylabie akcentowanej, mogła więc powstać analogicznie do rzeczownika *śniedanie*. Formę *jedło* z kwalifikatorem *prow.* (*in-cjonalny*) natomiast rejestruje SWil. Być może na postać z samogłoską *e* mogło mieć wpływ także wyrównanie do form *jedzenie* oraz *jeść*¹³. Zjawiskiem podtrzymującym formy z ‘e mogło być dodatkowo oddziaływanie języków obcych – brus. *калена*, ros. *колeно* czy łatgalskie *cielenš* (SKurm); łat. *edinsz*, *edina* (SKurm.), łot. *ēdiens*, brus. *eда*, ros. *eда*; brus. *снеданне*.

Za hiperpoprawną wobec powyższego zjawiska uznać należy formę z ‘e > ‘a: *niezardziawiały* 104.

Mieszanie i – y

Mędel-ska, potwierdzając sąd Turskiej, w wahaniach *i – y* skłonna jest widzieć wpływ litewskiego systemu wokalicznego, w którym nie ma głoski *y*, a istniejące w alfabecie litery *i* oraz *y* oznaczają identyczną, przedniojęzykową głoskę *i* (1997, s. 30, 36). W SKurm zauważono tylko kilka przykładów ilustrujących to

¹¹ Forma *nadmiarz* ‘zbytecznie’ w SWil opatrzona została kwalifikatorem *nieuż.* (wyraz nieużywany).

¹² Tłumaczenie takie podaje Karłowicz, a za nim przyjmują je Sawaniewska-Mochowa (1986, s. 53) oraz Karaś (2000, s. 8).

¹³ Forma *jedło* jest dobrze zaświadczona w polszczyźnie XV i XVI w. Zdaniem Sławskiego już w polszczyźnie tego okresu stanowiła północnopolski dialektyzm (SEJPS, SPXVI). Według Matusz-czyk natomiast *jedło* w XVI w. było formą ogólnopolską, która powstała pod wpływem czeskim lub jako wynik wyrównania analogicznego do formy *jedzenie*, *jeść* (1992, s. 15).

zjawisko (wyłączam tu zapożyczenia z obcym, najczęściej łacińskim lub niemieckim, wzorcem pisowni): *księżniczny* 5, *nizyna* 105, *rzemika* 169, *drożdżysty* 26. W słowniku Smidta przykłady mieszania *i – y* również są rzadkie, przy czym Mędelska włącza tu także formy z zapisami typu *-ży-*. Śladowe formy tego zjawiska w polszczyźnie XIX wieku zauważa też Kurzowa (1993, s. 232), kilka przykładów notuje Karaś (2000, s. 8) oraz Kilar (2000, s. XXIX).

Samogłoski nosowe

Niezgodna z normą ogólnopolską realizacja samogłosek nosowych jest jedną z bardziej charakterystycznych cech polszczyzny kresowej (Kurzowa 1993, s. 226; Szpiczakowska 2001, s. 56). Na różnego rodzaju odstępstwa w tym zakresie zwracali uwagę autorzy chociażby XIX-wiecznych poradników językowych (Nowowiejski 1997, s. 163).

Wtórna nosowość, która z języka ogólnopolskiego cofa się pod koniec XVIII wieku, utrzymuje się jako cecha archaiczna na Kresach jeszcze przez cały XIX i XX wiek (Kurzowa 1993, s. 226). W SKurm pozostałości tego zjawiska dostrzec można tylko w kilku formach: *będnarz* 5, *bęknąc* 5, *czepęk* 20, *pięcuch* 136. Formą archaiczną wydaje się *będnarz*, ponieważ taki zapis podaje m.in. L oraz SJPXVII.

Zjawisko przeciwne, czyli zanik nosowości, obserwuje się w śródgłosie kilku wyrazów, np.: *kaweczę* 47, *pięćdziesiąty* 136 (obok: *pięćdziesiąt* 136, *pięćdziesiąty* 136), *warzecha* 233, *wyreblak* 249. Z kolei zanik nosowości w rzeczownikach nijakich typu: *dziecie* 153 (obok: *dziecię* 28), *imie* 42, *jagnie* 40, *kurcze* 63, 247, *ramie* 179, *zwierze* 63, 83, 127 był jeszcze charakterystyczny dla pierwszej połowy XIX wieku (Karaś 2000a, s. 6).

W kilku przykładach dostrzec można cechy wskazujące na asynchroniczną wymowę nosówek *ę*, *ą* przed spółgłoskami zwartymi lub zwartoszczelinowymi: *chendogo* 14 (obok: *chędogi* 14, *chędożę* 14, *chędożenie* 14), *chomont* 14, *penca* 134 (obok: *pęca* 134), *pokontnie* 151, *pokontnik* 151, *pokontny* 151. Zapis oddający konsonantyczny sposób wymowy samogłosek nosowych, który już w XVII- i XVIII-wiecznych drukach uchodził za bardzo rzadki (Bajerowa 1964, s. 29–30), wiąże się z pozostałościami pisowni fonetycznej. Nie zauważono natomiast przykładów wskazujących na inną cechę kresową – asynchroniczną wymowę nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi – którą to potwierdzają prace innych badaczy (Kurzowa 1993, s. 226–227; Nowowiejski 1997, s. 163).

O wahaniach w artykulacji samogłosek nosowych przed spółgłoskami wargowymi *p*, *b* świadczyć mogą zapisy z podwójnym oznaczeniem nosowości, np.: *bęben* 5 (obok: *bębniczka* 4, *bębnię* 4), *oziębkle* 130, *oziębły* 131 (obok: *oziębłość*

131, *oziębnać* 131). Jak wiadomo, w języku literackim w takiej pozycji *ę* wymawia się jako *em*, przy czym jednak skontaminowany zapis w postaci *ę + n/m* świadczyć może o niepewności piszącego co do realizacji nosówek w tej pozycji. Podobny przykład, chociaż tylko jeden, odnotowała Mędelska (1997, s. 36).

Na regionalną wymowę wskazują także wyrazy, w których grupy *eń, oń* przed spółgłoskami szczelinowymi lub zwartoszczelinowymi zostały oddane poprzez *ę, q*. Takich przykładów w SKurm mamy kilka: *błogosławieństwo* 9, *człowieczeństwo* 20, *dostojęstwo* 25, *niebezpieczeństwo* 92, *panięstwo* 132, *wszeteczeństwo* 244, *kączący* 192 (obok: *kończę* 53, *kończenie* 53, *końcowy* 53), *wycięszenie* 245 ‘wycieńczenie’ (obok: *wycienszam* 245).

Zdaniem Kurzowej za tego typu pisownią kryje się tendencja o genetycznie białoruskiej podstawie do wymowy z twardym *n* zamiast *ń*, typu: *błogosławienstwo*, *człowieczeństwo* (1993, s. 227). Ilustracją takiej artykulacji jest również wynotowany ze SKurm zapis *kałędarz* 44, który wskazuje właśnie na synchroniczną wymowę *en* w miejscu *eń* przed spółgłoską zwartoszczelinową. Analogiczne przykłady w XIX-wiecznym materiale północnokresowym zauważyli inni badacze: Trypućko (1969, s. 50–51), Kurzowa (1993, s. 227), Szpiczakowska (2001, s. 63).

W zakresie samogłosek nosowych przez cały XIX wiek w polszczyźnie ogólnej dochodzi do stabilizowania się oboczności *ę : q* w tematach wyrazów (Bajerowa 1986, s. 110). Zdaniem badaczy (Kurzowa 1993, s. 226; Szpiczakowska 2001, s. 57) dialekt północnokresowy w XIX i XX wieku nie tylko pod tym względem nie ulega normalizacji. Przejawia również skłonność do większego rozchwiania tej oboczności. SKurm poświadcza osobliwe formy z *ę i q*, których nie notuje chociażby SWil, np.: *chrzęstka* 15, *chrzęstkowaty* 15, *dzięsta* 28, *wyplęczenie* 241.

Warto dodać na marginesie, że SKurm podaje także formy: *gnąbię* 34 (obok: *gnębię* 34) oraz *plęsy* 141, które w SWil opatrzone zostały kwalifikatorem *przestarzały*.

Inne procesy związane z samogłoskami

W SKurm występują zapożyczenia, w których zachowane zostały samogłoski zgodne z obcym wzorem, np.: *alambik* 2 (SWil: *alembik*, SJPD: *alembik* <ar. *al-anbik* z gr. *ámviks* = *rodzaj naczynia*>), *bazyliszek* 4 (SWil: *bazyliszek*, łac. *basiliskus*), *imber* 42 (SJPD: niem. *Ingber*), *pontyfikał* 154 (łac. *pontificale*), *praktyk* 163 (niem. *Praktiker*), *terpentina* 217 (niem. *Terpentin*), choć przytoczone wyrazy w SWil mają już postać zgodną z normą współczesną.

W tym miejscu warto jeszcze odnotować formy *bohater* 10, *bohaterka* 10 (w SWil podane obocznie do *bohater*, *bohaterka*), które stanowią zapożyczenia

z języka ukraińskiego. Z kolei archaicznej w XIX wieku formy *cmyntarz* 17 (SEJP-Bor) nie notuje już SWil, choć obocznie do *cmentarz* podaje ją jeszcze L.

Inne zapisy:

- o zam. *e*, np.: *niewypolorowany* 103, *ososek* 126 ‘osesek’
- o zam. *a*, np.: *obortuch* 106 ‘obartuch’
- e zam. *o* (*u*) *resztowanie* 183 (SWil: *rusztowanie*, SJPD niem. *Rost*).

Tego typu przekształcenia, bardzo różne co do swojej genezy, są również typowe dla polszczyzny Kresów północno-wschodnich (por. Sawaniewska-Mochowa 1986, s. 52–53; Kurzowa 1993, s. 232–233; Karaś 2000a, s. 9; Szpiczakowska 2001, s. 71–71). Wydaje się jednak, że przynajmniej w wypadku zapisów *niewypolorowany*, *ososek*, *obortuch* możemy mieć do czynienia z tendencją do wewnątrzwyrazowych upodobnień artykulacyjnych samogłosek pod wpływem sąsiedztwa samogłosek o zbliżonym sposobie artykulacji.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza językowa systemu wokalicznego polskiej części *Słownika polsko-łacińsko-łotewskiego* Jana Kurmina pozwoliła zauważyć, że omawiana praca realizuje regionalno-dialektalny wariant polszczyzny północnokresowej. W słowniku najsilniej uwidaczniają się takie cechy językowe, jak: odmienna reparycja *o* : *ó*, akanie, wymiana *'a* : *'e*, mieszanie *i* – *y* oraz różnego rodzaju rozchwianie w zakresie realizacji samogłosek nosowych. Na przykładzie SKurm – pracy prawie nieznannej na polskim gruncie badawczym – widać doskonale, że opracowania leksykograficzne są cennym źródłem do badań nad regionalnymi odmianami polszczyzny.

Wykaz skrótów

EWJP – *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1978.

SKurm – J. Kurmin, *Słownik polsko-łacińsko-łotewski*, Wilno 1858.

Bibliografia

- Bajerowa, I. (1986). *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja. Ortografia. Fonologia z fonetyką. Morfologia*, t. 1. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Gruszczyński, W. (2000). *Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*. Warszawa: Aspra.

- Grzegorzczak, P. (1967). *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Handke, K. (1986). Regionalizmy w korespondencji Elizy Orzeszkowej. W: J. Majowa (red.), *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym* (105–117). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karaś, H., Kolis, N. (1994). Polszczyzna dziewiętnastowiecznej gramatyki języka żmudzkiego Józefa Czudy. W: W. Kupiszewski (red.), *Studia z historii języka polskiego* (135–161). Warszawa: Elipsa.
- Karaś, H. (2000a). O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I ćwierci XIX wieku (przez X.D.K.P.S.). Pisownia. *Fonetyka, Poradnik Językowy*, 7, 1–21.
- Karaś, H. (2000b). O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I ćwierci XIX wieku (przez X.D.K.P.S.). Fleksja. Składnia. Słownictwo, *Prace Filologiczne*, 45, 225–244.
- Kilar, M. (2010). Słownik polsko-litewski Wawrzyńca Iwińskiego jako źródło do badań nad polszczyzną litewską. W: O. Kažukauskaitė, R. Špetytė (red.), *Lauryno Ivinskio lenkų-lietuvių kalbų žodynas* (26–42). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kolbuszewski, S. (1963). Polonica łotewskie, *Język Polski*, 3, 165–171.
- Kolbuszewski, S. (1977). *Jana Karigera słownik polsko-łotewski na tle leksykografii b. Infant Polских. Studium z historii języka łotewskiego i dziejów kultury b. Infant Polских*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Leikuma, L. (2009). Vēlreiz par Jāņa Kurmina vārdnīcu. W: *Nuo Konstantino Sirvido iki didžiojo žodyno* (25–27). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Pozyskano z http://www.lki.lt/LKI_LT/images/Naujienos/Sirvydo%20konf%20tezes.pdf.
- Matuszczyk, B. (1992). *Regionalizmy polszczyzny literackiej drugiej połowy XVI wieku w świetle języka przekładów Biblii. Zagadnienie normy językowej*. Roczniki Humanistyczne. Językoznawstwo. Towarzystwo Naukowe KUL XXXVII–XXXVIII, z. 6. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.
- Mędelska, J. (1997). Wymowa kowieńska w zwierciadle słownikowym (na podstawie słownika litewsko-polsko-rosyjskiego z 1922 r.), *Poradnik Językowy*, 7, 27–39.
- Nowowiejski, B. (1997). Polszczyzna północnokresowa przełomu XIX i XX wieku w świetle ówczesnych wydawnictw poprawnościowych, *Białostocczyzna*, 1, 161–171.
- Pałaśa, I. (2014). *Leksykografia polsko-łotewska, łotewsko-polska 1683–1939 – wybrane zagadnienia* (niepublikowana praca magisterska). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Pihan, A. (1979). Rękopis a pierwodruk „Jermoły” J.I. Kraszewskiego. Różnice językowe, *Studia Polonistyczne*, 6, 111–118.
- Safarewiczowa, H. (1966). O oboczności postaci *dom* i *dóm* w utworach Mickiewicza, *Acta Baltico-Slavica*, 3, 177–181.

- Sawaniewska-Mochowa, Z. (1986). Regionalne cechy fonetyczne potocznej polszczyzny północnokresowej XIX w. w *Podręczniku* Jana Karłowicza. W: W. Werenicz, J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, IV (37–70). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (1995). O polszczyźnie w *Słowniku* Szymona Dowkonta z połowy XIX wieku, W: J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, VIII (195–200). Warszawa: PAN.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (2013). Dziewiętnastowieczne słowniki przekładowe z Litwy jako źródła do badania polszczyzny regionalnej, *Prace Filologiczne*, 64, 1, 331–342.
- Smolińska, B. (1983). *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szpiczakowska, M. (2001). *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka Pana Tadeusza Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Trypućko, J. (1969). *O języku „Wspomnień dzieciństwa” Franciszka Mickiewicza*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Turska, H. (1930). Język polski na Wileńszczyźnie. W: *Wilno i ziemia wileńska*, 1 (219–225). Wilno: Wydawnictwo Wojewódzkiego Komitetu Regionalnego.
- Urbańczyk, S. (1964). *Słowniki, ich rodzaje i użyteczność*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Żmigrodzki, P. (2005). *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Phonetic Regionalisms in Jan Kurmin's Polish-Latin-Latvian Dictionary. Vowels

S u m m a r y

This article is dedicated to the *Polish-Latin-Latvian dictionary* published in 1858 in Wilno/Vilnius. This trilingual lexicon is not known in Poland, although it has a significant position in Latvian lexicography. In the first part of the article the author presents information about the dictionary and its maker. In the second part phonetic regionalisms (such as: erring *o : ó, i : y, 'a to 'e* alternation, vowel reduction and different implementations of nasal vowels) are characterized. In the author's opinion these features have a lot in common with north-east Polish language of the Eastern Borderlands.